

Alan Watts

MITURI ȘI RITUALURI ÎN CREȘTINISM

Traducere din limba engleză de
MARIAN STAN

EDITURA HERALD
București, 2020

CUPRINS

PREFAȚĂ	9
PROLOG	15
I. LA ÎNCEPUT	41
II. DUMNEZEU ȘI SATANA	81
III. POSTUL CRĂCIUNULUI	115
IV. CRĂCIUNUL ȘI BOBOTEAZA	149
V. PATIMILE	175
VI. DE LA PAȘTE LA RUSALII	211
VII. ULTIMELE PATRU LUCRURI	251
GLOSAR	291

PREFAȚĂ

Una dintre bucuriile extraordinare ale copilăriei mele era să merg și să văd casetele cu manuscrise iluminate de la British Museum și să mă avânt în paginile lor, așa cum poate s-o facă orice copil – pierzându-mă într-o lume fermecată cu arabescuri de aur, purpură și cobalt, cu palate, grădini, peisaje și ceruri în ale căror culori sălășluia lumina, ca și cum soarele lor nu strălucea de deasupra, ci dinăuntrul lor. Dintre toate, cele mai uluitoare erau multele manuscrise ce poartă misteriosul titlu de „Cărți ale Orelor”¹, deoarece nu știam cum s-ar putea ține orele într-o carte. Paginile de titlu și inițialele lor bogat ornamentate înfățișau scene ale vremurilor și anotimpurilor: aratul de primăvară, grădinile simetrice cu trandafiri heraldici în lumina verii, recoltele de toamnă și tăiatul lemnului iarna, pe zăpadă, sub ceruri senine și reci care se ghiceau sub filigranul copacilor întunecați. Nu puteam decât să presupun că aceste cărți reprezentau un procedeu străvechi de a consemna trecerea timpului, ele fiind asociate în mintea mea cu cadranele solare din vechile curți în după-amiezi caniculare, cu orologiile care huruie și bubuie în turnuri, cu astrolabii pe care sunt gravate miste-

¹ *Ceaslovul* (în grecește: *Ωρολόγιον*, *horologion*; în slavonă: *Часословъ*, *chasoslov*), sau *Cartea Orelor*, conține *Acolouthia* slujbelor din Ciclul Zilnic (grecește: *akolouthies*, *ἀκολουθίες*) așa cum sunt ele slujite în Bisericile Ortodoxă și Catolică. (N. red.)

rioasele semne ale zodiacului și – mai presus de toate – cu lenta rotire ciclică a soarelui, lunii și stelelor deasupra capului meu.

Îmi dădeam seama că aceste cărți erau, cumva, legate de mirabila recurență a unor perioade interesante cu nume stranie – Postul Crăciunului, Crăciunul, Boboteaza, Postul Paștelui, Paștele, Săptămâna Rusaliilor, Trinitatea, Ziua de Sfântul Mihail –, nume ce jalonau ciclicitatea calendarului și dădeau o anumită rânduială și muzicalitate simplei succesiuni a zilelor. Subiacentă tuturor acestora era fascinația legată de timp ca atare, de faptul că anotimpurile și corpurile cerești se aflau într-o procesiune continuă, dar ciclică și că oamenii le marcau succesiunea printr-o ceremonie cu semne, numere și clopote. Nu aveam sentimentul trecerii timpului ca o scurgere accelerată a vieții, în care se face tot mai târziu, până când este prea târziu. Nu simțeam timpul ca pe o îndelungă ascensiune către un final apoteotic. Mă minunam, pur și simplu, de modul în care el revenea ciclic, iar și iar pentru totdeauna, astfel încât consemnarea trecerii timpului părea să fie ritualul convenit prin care puteai vedea asupra veșniciei – un ritual ce te absorbea întru totul.

Desigur, „Cărțile Orelor” nu conțineau misterioasele ore ale timpului ca atare, ci așa-numitele Ore Zilnice ale Breviarului, un ritual continuu ce reiterează simbolic Lucrarea lui Dumnezeu, ritual prin intermediul căruia, zi după zi și an după an, Biserica Romano-Catolică re trăiește viața Celui care a răscumpărat și a creat Timpul. Iar această reiterare ciclică este semnul cel mai sigur că povestea hristică nu este în primul rând un eveniment ce s-a petrecut cu vreo două mii de ani în urmă, ci mai curând ceva peren, ceva care se petrece în toate timpurile și dincolo de orice dimensiune temporală. După cum miracolul dinamic al anotimpurilor luminează marșul monoton al zilelor, Tim-

pul însuși este izbăvit de monotonie, fiind trăit *sub specie aeternitatis*, sub întruchiparea eternității.

Așadar, în măsura în care viața launtrică a creștinătății – contemplarea lui Dumnezeu – nu este doar o respectuoasă rememorare a unei istorii trecute, ci sărbătorirea recurentă și retrăirea unui adevăr atemporal, este posibil să discutăm despre povestea creștină ca despre ceva mult mai profund decât simpla relatare a unor fapte ce s-au petrecut odată, conferindu-i nu doar un statut istoric, dar și uluitoarea demnitate a mitului, care este „odată ca niciodată” în sensul că se află în spatele dimensiunii temporale ca atare.

Totuși, purtând această discuție într-o carte relativ scurtă, suntem confrunțați cu anevoioasa problemă a selecției, deoarece pentru subiectul avut în vedere materialele și sursele noastre aproape că sunt prea bogate și prea vaste. Așadar, fiecare cititor va descoperi în următoarea abordare a poveștii creștine că aspecte importante ale acestei teme au fost omise ori tratate inadecvat. Căci problema nu este doar că materialele sunt atât de numeroase, ci și că multe dintre ele sunt atât de familiare. Nu are niciun rost, de exemplu, să spunem din nou niște povestiri biblice pe care toată lumea le știe deja sau cel puțin îi este ușor să meargă la sursă, găsindu-le acolo în limbajul inimitabil al Bibliei. O carte de acest tip ar fi putut include nenumărate materiale – precum legendele Graalului sau viețile minunate ale sfinților –, dar ele ar fi estompat linia clară a narațiunii esențiale pe care este întemeiat creștinismul.

Pentru a discuta această povestire astfel încât să o prezentăm clar, fără a rescrie pur și simplu părțile relevante ale Bibliei și, în același timp, a-i scoate la iveală profunda semnificație mitologică, cel mai bine este să o descriem în termenii liturghiei mai curând decât în cei ai istoriei. Această carte pornește deci de la premisa că lectorul cunoaște

într-o anumită măsură povestirile din Vechiul și Noul Testament. Ca un Missal sau o Carte a orelor, ea va prezenta creștinismul ca pe o retrăire rituală a povestirii hristice prin intermediul ciclului continuu al anului bisericesc. Această abordare are avantajul unic de a fi forma în care creștinismul este trăit efectiv, azi ca și ieri, îngăduindu-ne să îl studiem ca pe un organism viu, și nu ca pe o fosilă. În plus, ea este modalitatea perfectă de a discuta creștinismul ca pe un proces de „mântuire a timpului”, adică tocmai dimensiunea vieții care este atât de straniu problematică pentru omul occidental.

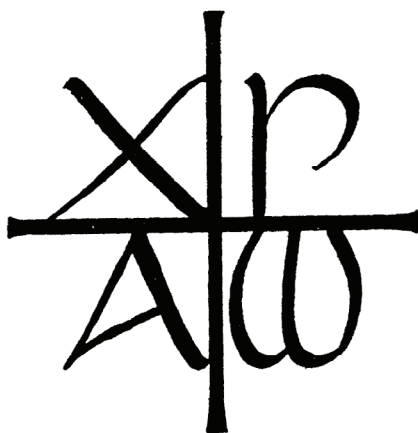
Chiar cu aceste limitări privitoare la materialul folosit, subiectul este infinit. Și nu doar pentru că, de-a lungul secolelor, liturghia și ritualul creștin au fost atât de somptuos îmbogățite prin artă și arhitectură, poezie și simbolism, ci și pentru că fiecare element în parte – fiecare simbol, fiecare imagine, fiecare figură de stil și acțiune pe care le folosește liturghia – este legat de atâtea asocieri, de atâtea evenimente istorice și paralele mitologice, încât la fiecare pas ești tentat să deviezi, alunecând în digresiuni fascinante ce ar interfera cu o desfășurare ordonată a povestirii principale. Iată de ce în paginile următoare se va recurge adesea la note de subsol pe care sper că cititorul nu le va considera ca pe niște semne de plicticoasă pedanterie, ci drept aluzii la miraculoasa complexitate a ramurilor, crenguțelor și frunzelor ce se ivesc dintr-un Arbore al Vieții deosebit de roditor.

Deoarece subiectul meu nu este o piesă de muzeu, ci un simbolism viu ce stă la baza civilizației noastre actuale și este inseparabil legat de întreaga noastră filosofie de viață, îmi este absolut imposibil să tratez aspectele sale mitologice dintr-o perspectivă exclusiv „folcloristică” sau antropologică. Nu putem studia „mitologia creștină” fără a vorbi despre multele ei implicații de natură teologică, metafizică și psi-

hologică, așa că nu cred că trebuie să prezint scuze pentru faptul că o carte consacrată unei anumite forme de mit și ritual are și înfățișarea unui eseu filosofic.

ALAN W. WATTS

*American Academy of Asian Studies,
San Francisco, 1953*

P r o l o g

O carte despre mitologia creștină cred că nu s-a mai scris. Pentru această omisiune există motive întemeiate, căci subiectul este de o extremă delicatețe și complexitate, nu din cauza materiei ca atare, ci deoarece întreaga problemă este, cumva, „sensibilă”. Despre creștinism ca atare există opinii extrem de diferite, dar violent susținute – opinii cu privire la ce este el, dar și opinii care încearcă să stabilească dacă el este sau nu este „ceva bun”. Tot astfel, există opinii foarte diferite cu privire la natura și valoarea mitologiei – care nu a devenit subiectul unui studiu serios decât foarte recent. Dar când cineva le ia pe cele două împreună, îndrăznește să-și asume un risc, iar riscul este foarte mare.

În primul rând, ce este creștinismul? Asupra acestei chestiuni opiniile nu sunt unanime. Constă el din învățăturile lui Iisus sau din învățăturile Bisericii *despre* Iisus sau din ambele, iar, dacă este așa, ce versiuni ale învățăturilor lui

Iisus și ce Biserică? Nu există nicio modalitate simplă de a tranșa aceste chestiuni astfel încât să mulțumim pe toată lumea. Mai mult, deoarece toate popoarele occidentale sunt atât de strâns legate de tradiția creștină, este aproape imposibil să fii „obiectiv ca om de știință” când e vorba despre creștinism, căci noi nu ne aflăm la o „distanță culturală” adecvată față de el. Dacă cineva încercă să fie obiectiv, este etichetat automat ca făcând parte din tabăra „liberalilor”, distinctă față de cea a „ortodocșilor”, așa că el ajunge să fie într-o categorie chiar prin efortul de a scăpa de una.

Așadar, pentru a reuși să abordăm subiectul fără a intra deja în dezbateri nesfârșite, trebuie să luăm o decizie care, fatalmente, va fi cumva arbitrară. Acest volum pornește de la premisa arbitrară asumată conform căreia „creștinismul” este conținut în învățăturile Bisericii Catolice, atât romane, cât și răsăritene, ortodoxe. Poate că decizia de a adopta această premisă nu este *tocmai* arbitrară, deoarece autorul nu este nici creștin, nici catolic, în sensul „partizan” al acestor cuvinte. Temeiul acestei decizii este dublu. Pe de-o parte, tradiția catolică este, în același timp, cea mai amplă și cea mai veche tradiție creștină, și pare a fi avut cea mai mare influență culturală. Pe de altă parte, ea este cea mai bogată în conținut mitologic.

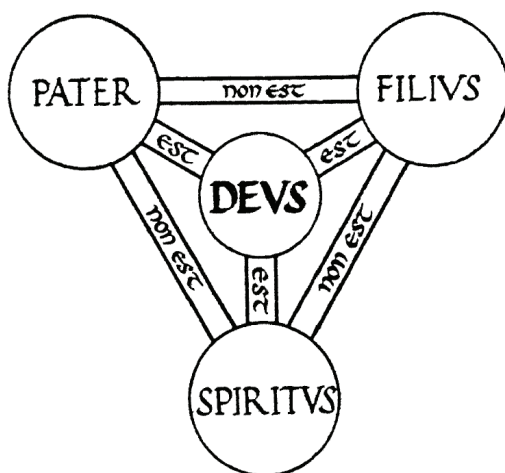
Iată-ne ajunși astfel la cea de-a doua problemă: ce este mitologia? A folosi acest cuvânt în sensul lui acceptat și a-l așeza în aceeași propoziție cu cuvântul „creștinism” înseamnă a atrage imediat proteste din partea tuturor tipurilor de ortodoxie creștină, aproape fără excepție. Cei mai mulți catolici și protestanți vor insista că tot ceea ce este realmente important în creștinism nu este mit, ci istorie și fapt. Desigur, aceste ortodoxii nu sunt de acord asupra multor aspecte mai puțin importante și asupra câtorva aspecte majore ale adevărului faptic. De exemplu, protestanții nu acceptă că Adormirea Fecioarei Maria este un

eveniment istoric, iar catolicii nu insistă asupra istoricității tuturor legendelor legate de Lemnul Crucii. Dar aici nu ne interesează asemenea dispute, deoarece în această carte vom trata întregul corp al tradiției catolice fără a face vreo deosebire între realitate și fantezie. În accepțiunea pe care termenul o are în această carte, întreaga tradiție este „mitologică”.

Deoarece, aici, cuvântul „mit” nu este folosit pentru a desemna ceva „neadevărat” sau „anistoric”. Mitul va fi definit ca un complex de povestiri – unele indubitabil reale, altele imaginare – pe care, din varii motive, oamenii le-au considerat a fi demonstrații ale semnificației lăuntrice a universului și a vieții umane. Mitul diferă total de filosofie înțeleasă ca domeniu al conceptelor abstracte, căci mitul are întotdeauna o formă concretă – constând din narațiuni, imagini, rituri, ceremonii și simboluri pline de viață, ce pot fi înțelese prin intermediul simțurilor. Așadar, este posibil ca mare parte a mitului să se bazeze pe evenimente istorice, dar nu toate evenimentele de acest tip dobândesc caracter mitic. Nimeni nu a înființat vreo sectă sau vreo religie pe baza faptului incontestabil că Dr. Samuel Johnson obișnuia să bea ceai în exces. Acest fapt este considerat ca needicator și banal, în pofida consecințelor sale infinite în plan concret și în ciuda concepției filosofice potrivit căreia orice fapt și fiecare fapt întruchipează întregul mister al universului.

*Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis.*

Chiar și un fapt crucial precum descoperirea tiparului de către Gutenberg nu a dobândit vreo semnificație mitologică, deoarece îi lipsesc acele calități speciale care stârnesc imaginația, care dau ghes minții omenești să recunoască revelația semnificației aflate în spatele lumii.

CAPITOLUL I

La Început

La început era Cuvântul,
 Și Cuvântul era cu Dumnezeu,
 Și Dumnezeu era Cuvântul.
 El era la început cu Dumnezeu.¹

¹ Ioan I, 1–2: „La început” este *en archē* sau *in principio*, sintagmă similară cu „odată ca niciodată” cu care încep toate basmele. Mitologia este o reprezentare a supranaturalului, a de negânditului și de necunoscutului, în termenii unor imagini sensibile având dimensiuni spațiale și temporale, dimensiuni în lipsa cărora mintea nu poate gândi. Vrând-nevrând, Dumnezeu este reprezentat ca existând încă dintr-un trecut imemorial, dintr-o vreme fără de început. Dar, pentru a ne aminti că toate imaginile mitologice sunt relative, este util să operăm următoarea permutare de termeni: să raportăm toate referințele la *începutul* timpului la ceea ce se este *subiacent* timpului, astfel că Dumnezeu nu este doar cel dintâi într-o serie de evenimente, ci *temeiul* sau *câmpul* în care seria are loc – nu în timp, ci dincolo de timp. În mod similar, toate referințele la Dumnezeu sau ceruri ca fiind *deasupra* pot fi traduse

Din vecii vecilor a existat întotdeauna Cel al cărui Nume secret și de nerostit era YHVH – Tetragrama alcătuită din litere ebraice – care înseamnă EU SUNT¹. Nu a existat niciodată un moment în care EU SUNT nu era; el nu a fost creat de nimeni și, înainte ca orice altceva să fie creat de către el, el a existat de unul singur de-a lungul unor eoni nesfârșiți, motiv pentru care el a fost cunoscut și drept Cel Bătrân de Zile. În aparență, el era lumină pură, dar nu lumina creată a Soarelui, Lunii și a stelelor, ci *Shekinah*, Lumina Slavei. Deoarece omul a fost creat ulterior după chipul lui EU SUNT, s-a considerat întotdeauna că manifestarea Slavei sale are formă omenească.

Capul lui și părul lui erau albe ca lâna și ca zăpada;
și ochii lui ca para focului;
și picioarele lui ca alama arsă în cuptor;
și glasul lui era ca un vuiet de ape multe.

cu *înăuntru* – adică, în chiar centrul lucrurilor, căci „împărăția cerurilor este în lăuntruul vostru”. Deoarece mitul este semnul exterior și vizibil al unei realități lăuntrice și spirituale – cu alte cuvinte, semnul originii inconștiente a conștiinței, a ceea ce vede și cunoaște, dar nu devine propriul său obiect al vederii sau al cunoașterii. Mitul zugrăvește sau intuiește ceea ce nu putem înțelege, deoarece este ceea ce *suntem*. Prin urmare, Dumnezeu este EU SUNT sau *Ens* – Ființă pură. O asemenea permutare de termeni este totuși mitologică, deoarece noțiunile de *subiacent* și *înăuntru* sunt împrumutate și ele din reprezentările senzoriale ce aparțin timpului și spațiului, ca și *început* sau *deasupra*. Astfel, filosoful trebuie să nu uite că toate așa-numitele concepte metafizice (o contradicție în termeni!) sunt, la rigoare, mitologice.

¹ *Exodul* 3, 14. Vreme de secole, tetragrama ebraică YHVH, pronunțată, probabil, Yahveh, a fost tradusă prin EU SUNT, deși specialiștii moderni sugerează că varianta „EU VOI FI” este mai corectă. Dar cum avem de-a face cu mitologia catolică, nu cu cea ebraică timpurie, păstrăm sensul în care creștinii au înțeles-o întotdeauna.

În mâna lui dreaptă avea șapte stele;
și din gura lui ieșea o sabie ascuțită cu două tăișuri
iar fața lui era ca soarele când strălucește în puterea lui.¹

Prin urmare, acest Unu – Adonai, Domnul, El-Elyon, Dumnezeu Cel Prea Înalt, Sabaoth, Domnul Oștirilor – trăise din vecii vecilor înainte de vremea când au fost create pentru prima dată lumile. Chiar și înainte de a exista cerurile sau luminătorii zilei și ai nopții, înaintea tuturor spiritelor și îngerilor, veacurile și eonii fără de număr ai vieții lui s-au depănat din vecii vecilor, nefiind deloc scurtați de faptul că o mie de ani din timpul nostru sunt ca o zi dintr-a lui.²

Ne-am putea imagina că o viață ce cuprinde un asemenea abis temporal de neconceput va fi fost intolerabil de monotonă și solitară. Totuși, ea nu a fost deloc monotonă, căci întreaga infinitate a spațiului era, așa cum ea este încă pentru cei ce au ochi să vadă, plină de strălucirea lui – în

¹ Apocalipsa I, 14–16. Toate citatele din Biblie se bazează în principal pe Versiunea Autorizată („Regele Iacob”) datorită limbii de mare frumusețe care este folosită acolo. Cu toate acestea, atunci când traducerea este de o inexactitate gravă sau când limba este atât de arhaică încât poate să-l inducă în eroare pe cititorul modern, am făcut niște mici modificări.

² Chiar această comparație – o mie de ani sunt o zi în ochii lui Dumnezeu – ne sugerează ideea nu că timpul trece *mai repede* pentru Dumnezeu decât pentru om, dar că din punctul de vedere al divinității toți eonii timpului sunt un „Moment atemporal”. Este o caracteristică universală a *philosophiei perennis* că ceea ce trăim ca succesiune a timpului este mai curând o abstracțiune decât o realitate, și că starea reală a universului este eternă și atemporală – un „moment” fără trecut sau viitor. Scripturile ebraice sunt foarte vagi în privința numerelor și folosesc expresia „o mie” pentru a semnifica orice număr uriaș sau pur și simplu principiul extremei multiplicități. Deci, expresia „o mie de zile” poate fi înțeleasă ca „toate zilele”, așa că pentru Dumnezeu – adică, în realitate – toate zilele sunt o zi.

comparație cu care focul din diamante și opale, limpezimea de safir a cerului, splendoarea asfințitului și lumina tuturor stelelor sunt doar o scânteiere vagă și stridentă. El nu era nici singur. Căci, într-o manieră foarte tainică, acest Unic EU SUNT era trei Persoane, pe care le vom desluși dacă îi vom privi mai atent imaginea și vom înțelege simbolismul sabiei cu două tăișuri care iese din gura lui și al celor șapte stele pe care le ține în mână.

Sabia care îi iese din gură este Cuvântul lui, căci „Cuvântul lui Dumnezeu este o sabie ascuțită cu două tăișuri, pătrunzând până la despărțirea sufletului și duhului”¹. Cele șapte stele din mâna lui sunt Duhul lui înșeptit. Cu toate acestea, în Dumnezeu, Cuvântul și Duhul nu sunt simple emanații. Ele sunt Persoane: ele sunt în egală măsură persoane și Dumnezeu însuși ca și Cel Bătrân de Zile cu păr alb pe care trebuie să învățăm a-L recunoaște doar ca pe una dintre cele trei Persoane, și anume, Tatăl. Celelalte două sunt Cuvântul sau Fiul și Sfântul Duh.

Aceste trei Persoane erau, prin urmare, unicul Dumnezeu, și toate trei au existat împreună din vecii vecilor, fără ca vreuna să ia ființă înaintea celorlalte sau după ele. Din veci de veci Fiul a fost generat de către Tatăl, iar din vecii vecilor Sfântul Duh a purces de la Tatăl și de la Fiul. Astfel, dintr-o vreme fără de început, EU SUNT a fost „Sfânta, Binecuvântata (adică Fericita) și Slăvita Treime, trei Persoane și un Dumnezeu”. Din acest motiv Dumnezeu nu a fost singur, căci în sânul lui nu se afla o Persoană ci trei, astfel că alcătuiau mai degrabă o comunitate decât un individ.

În aceste începuturi extrem de îndepărtate este dificil să ne facem o imagine adecvată asupra Treimii, căci vorbim despre o vreme când Dumnezeu-Fiul nu devenise încă Iisus

¹ *Evrei 4, 12.*

Hristos, și când Sfântul Duh nu pogorâse încă sub forma porumbelului de foc. Este cât se poate de important să ne amintim că „Fiul Cel Unu-născut al lui Dumnezeu” nu a fost *inițial* Iisus Fiul Mariei și că înainte de Întruparea sa Fiul era, pur și simplu, Cuvântul (Logos) și Înțelepciunea (Sophia) lui Dumnezeu, adică, Puterea creatoare prin care urma să fie făcută lumea. Conform Bisericii, faimosul pasaj *Dominus possedit me* din *Cartea Proverbelor* se referă la Dumnezeu Fiul ca Înțelepciune Divină:

Domnul m-a avut la începutul căii sale,
Înaintea lucrărilor lui din vechime.
M-a-ntemeiat înainte de veci,
Dintru-nceput înainte ca să fi durat pământul.
Când nu erau adâncuri, am fost născut;
Când nu erau fântâni pline de apă.
Înainte ca munții să fie așezați,
Înaintea dealurilor fost-am născut...

Când el pregătea cerurile, eram acolo;
Când a pus margine peste chipul adâncului;
Când a rânduit norii de deasupra;
Când a întărit fântânile din adâncuri...
Atunci am fost cu el, ca unul crescut împreună cu el;
și eram zilnic desfătarea lui,
jucându-mă mereu înaintea lui.¹

De-a lungul tuturor acestor eoni fără de sfârșit înainte ca lumea să înceapă, Fiul era obiectul dragostei și desfătării Tatălui, iar Sfântul Duh era Dragostea care circula între ei, astfel încât Viața Divină era, de-a pururi, un ciclu sau un joc al dragostei. *Deus est caritas*, Dumnezeu este dragoste, însă dragostea presupune relație, iar această relație se constituie

¹ *Proverbele lui Solomon* 8, 22–31.

din Tatăl care Iubește, Fiul care este Iubit și Sfântul Duh care este chiar Dragostea.¹

Pentru a ne face o idee despre Treimea premundată trebuie să privim cu ochii acelor pictori de icoane din Biserica Ortodoxă Răsăriteană, care au reprezentat-o sub forma a trei „îngeri” sau Ființe înaripate și care îl zugrăvesc pe Dumnezeu-Fiul, nu ca Iisus, ci drept Sophia – o Ființă instalată pe tron, încoronată și înaripată, ținând un sceptru și situată în mijlocul unei aureole cu trei cercuri concentrice de stele strălucitoare.² Sau o putem concepe, împreună cu Dante, ca pe strălucirea unui ochi în lăuntruul căruia se învârt cumva trei irisuri sau inele de curcubeu, totul „zugrăvit cu efigia omului” – *pinta della nostra effige*.³

Chiar înainte de creația universurilor spirituale și materiale, ce revelau extraordinara putere și înțelepciune a Dumnezeului Triunic, propria lui viață lăuntrică era atât de completă, încât nu-i lipsea absolut nimic.

¹ Una dintre *arcanele* sau tainele greu de înțeles ale mitologiei creștine este faptul că Fiul ca Înțelepciune, Sophia, este *feminin* și că Biserica pune pasajul de mai sus din *Proverbe* și în legătură cu Fecioara Maria, deoarece el este folosit ca Epistolă la Sărbătoarea Imaculatei Concepții. Desigur, Hagia Sophia, marea catedrală de la Constantinopol, este dedicată lui Dumnezeu-Fiul sub acest aspect. Vom avea mai multe de spus despre această latură feminină ascunsă a Divinității când ne vom ocupa de cultul Mamei Fecioare.

² Reprezentarea Treimii prin intermediul a trei „îngeri” se bazează pe capitoul 18 din *Geneză*, unde se povestește că Dumnezeu i-a apărut lui Avraam sub forma a „trei oameni”. O celebră icoană de acest tip a fost pictată de Rubliov (c. 1410) și se află acum la Galeria Tretiakov din Moscova. O altă splendidă icoană a Sfintei Înțelepciuni, ce corespunde descrierii de mai sus și datează din secolul al XV-lea, se află la Carnegie Institute din Pittsburgh, fiind o lucrare ce aparține Școlii din Novgorod. Vezi *Russian Icons: The Collection of George R. Hahn* (Pittsburgh, 1944), Articolul 28, și planșa.

³ *Paradiso* xxxiii.